УДК 811.512.145

Ф.И. Таһирова

ЮРИДИК ЭШЧӘНЛЕКТӘ ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛ НОРМАЛАРЫН КУЛЛАНУ ҺӘМ САКЛАУ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Статья посвящена освещению отдельных аспектов функционирования татарского языка в качестве государственного, в частности – его применения в юридической практике. В работе автором поднимается вопрос активности использования татарского языка в данной сфере, доступности осуществления права граждан на родной язык на разных уровнях судопроизводства в Республике Татарстан на примере Интернет-ресурсов. в качестве выводов автором отмечается превалирование использования в судебной практике переводных текстов, что неизбежно приводит к нарушению различных норм литературного языка.

Ключевые слова: татарский язык, юридическая практика, языковая норма, функциональная активность языка.

The article deals with some aspects of functioning of the Tatar language as a state language, in particular its application in legal practice. The author tackles the issue of the Tatar language functional activity in this field, the availability of the exercise of the citizens' right to their native language at different levels of legal proceedings in the Republic of Tatarstan using the experience of Internet resources. As a result the prevalence of the use of translated texts in this field is noted, which inevitably leads to a violation of various norms of the literary language.

Keywords: Tatar language, legal practice, language norm, language functional activity.

Теләсә кайсы телнең үсеше һәм яшәеше аның төрле тармакларда кулланылуы белән бәйле. Телне куллану даирәсе никадәр киң булса, аның тармак терминогияләре шулкадәр катлаулырак һәм төгәлрәк, гомуми сүзлек байлыгы зуррак, стилистик мөмкинлекләре киңрәк була. 1992 елда «Татарстан Республикасы дәүләт телләре һәм Татарстан Республикасында башка телләр турында» Татарстан Республикасы законы кабул ителү, әлеге законны гамәлгә ашыру Комитеты, Татарстан Республикасының Министрлар Кабинеты каршында Татарстан Республикасы телләре турындагы законнарны гамәлгә ашыру советы төзелү татар теленең гамәли кулланылышын киңәйтү өчен гомуми бер этәргеч булды. Шуннан соң иҗтимагый тормышның һәм фәннең төрле тармакларында татар теленә игътибар кискен артты. Мондый игътибар, билгеле булганча, XX гасырның 20–30 нчы һәм 50 нче елларында да булып ала, ләкин озакка сузылмый. Аннан соңгы чорда татар теленең куллану даирәсе фән һәм техника өлкәсендә күпчелек очракта мәктәп дәреслекләре дәрәҗәсендә чикләнеп кала. Ә 90 нчы еллардан башлап татар теленең функциональ мөмкинлекләрен тулырак ачу өчен шартлар туа, татар телендә уку-укыту,

иҗтимагый һәм профессиональ эшчәнлек алып бару, газета-журнал бастыру, тәрҗемә эшен үстерү һ.б. лар өчен яңа мөмкинлекләр ачыла. Ихтыяҗ туу нәтиҗәсендә күп санда башта лексик минимумнар дип аталган кече форматлы сүзлекләр, соңрак тулырак, күләмлерәк һәм югарырак сыйфатлы терминологик сүзлекләр, югары уку йортлары өчен дәреслекләр һәм кулланмалар төзелә һ.б. Хокук өлкәсенә килгәндә, 90 нчы елларда ук юристлар, беренчеләрдән булып, махсус сүзлекләр әзерли [Юридик...; Амиров; Финансово-экономические...].

Шул ук елларда төрле дәрәҗәдәге законнар һәм норматив хокукый актлар татар теленә тәрҗемә ителә башлый. Мәсәлән, Россия Федерациясе граждан кодексын тәрҗемә итү һәм күләме, һәм катлаулылыгы, һәм әһәмияте ягыннан бу юлда иң беренче җитди уңышларның берсе булды. Соңрак та бу эшчәнлек эзлекле рәвештә дәвам итте. Хәзерге вакытта, мәсәлән, җинаять кодексы тәрҗемә ителә.

Суд, прокуратура, хокук саклау органнарында эшләрне татар телендә алып бару һәм карау очраклары 90 нчы елларда шактый еш күзәтелә. Тәрҗемәче буларак, үзебезгә дә әлеге органнарда язмача һәм синхрон тәрҗемә итәргә туры килгәне булды.

Татар теленең хәзерге функциональ кулланылу киңлегенә килгәндә, билгеле булганча, вазгыять соңгы елларда үзгәрде. Бу нисбәттән юридик эшчәнлек тармагы да чыгарма түгел. Әлеге эшчәнлектә татар телен куллану дәрәҗәсен ачыклау өчен, берничә критерийга нигезләнеп анализлап карадык. Моның өчен һәр граждан, һәр гадәти кулланучы өчен ачык һәм иң тиз нәтиҗә бирә торган юл булган Интернет челтәренә мөрәҗәгать иттек. Татар телендә мәгълүмат табу, элемтәгә керү мөмкинлеге, документ үрнәкләре һ.б.ны эзләп карап, әлеге мөмкинлекләрне бәяләдек. Мисал өчен, Татарстандагы суд оешмаларының рәсми сайтларында мәгълүмат русча гына бирелгән. Татарстан Республикасы Юстиция министрлыгының рәсми сайтында исә барлык мәгълүмат өч телдә – татарча, русча һәм инглизчә бирелгән, телне сайлау мөмкинлеге бар. «Татарстан Республикасы хокукый мәгълүматының рәсми порталы» «Рәсми Татарстан» платформасының бер өлеше булып тора һәм ике телдә эшли. Күрүебезчә, татар теле һәр җирдә дә актив рәвештә һәм бертигез кулланыла дип әйтеп булмый. Әле бу гомуми, стандарт мәгълүмат урнаштырылу-урнаштырылмауга, эзләп табу, куллану мөмкинлеге булу-булмауга карап бәяләү генә. Әгәр гамәлдәге суд документларын тоташ анализлау мөмкинлеге булса, татар телендә төзелгән рәсми кәгазьләрнең саны гомуми документлар саны белән чагыштырганда тагын да азрак булуы ачыкланыр иде.

Югарыда әйтеп үтелгәннәрнең барысы да татар теленең гомуми кулланылу активлыгына карый. Бу без күтәргән мәсьәләнең бер ягы гына. Аның икенче ягы исә – куллануның дөреслеге, татар тел нормаларының саклануы. Бу нисбәттән дә вазгыять канәгатьләндерерлек дип әйтеп булмый. Анализ өчен бу очракта шул ук сайтларда урнаштырылган язмача текстлар алынды. Документларда очраган хатакимчелекләрне гомумиләштереп, түбәндәгечә төркемләп булыр иде:

1) татар теленә хас булмаган конструкцияләр төзү, телдә урнашкан варинтлары була торып, аның урынына башка, ялгыш сүз, гыйбарә яки кушымча куллану: *вазыйфаи затлар*; *вазыйфаи үсеш* [http://aktanysh-rt.ru/news/faktyi-i-kommentarii]. «Телне саклау һәм үстерүнең төп принцибы беренче чиратта телнең үз мөмкинлекләреннән файдалануны шарт итеп куя. Чит телнең сүзьясагыч һәм төрләндергеч чараларын куллану бу принципны тупас бозу булып тора. Гарәп яки фарсы теленнән әзер килеш кергән алынма сыйфатларда гына *-и* кушымчасы урынлы, чөнки ул үз җирлегендә – гарәп телендә гарәп кушымчасы белән ясалган: *сихри, милли, җитди* һ.б. Әмма әлеге сүзләрнең дә кайберләре (мәс.: *фикри, хәяти* һ.б.) искергән, башка вариантлар белән алмашынган булуы сәбәпле, хәзерге татар әдәби телендә стилистик кулланылышы чикле. Гомумән, югарыда әйтелгәнчә, өстенлек һәрвакыт татар калыбында ясалган чараларга бирелергә тиеш» [Сабитова, Сафина, Таһирова, б. 95, 96]. Шулай итеп, *вазифаи зат* түгел *билгеле вазифадагы зат, билгеле вазифа башкаручы зат; вазифаи бурычлар* түгел *вазифасына караган бурычлар, вазифасына кергән бурычлар; вазифаи үсеш* түгел *профессиональ үсеш, хезмәт карьерасы. Мәгълүмати, мәгърифәти, мираси, сәнгати, җәмгыяви* һ.б. сүзләр шулай ук ялгыш;

2) ялгыш калып, ялгыш кушымча белән терминнар ясау: *кырыс җавапчылык каралган* (*җаваплылык* булырга тиеш); *зако́нчалык нигезендә* (*закон нигезендә, закон кысаларында, законга нигезләнеп, законлы рәвештә* булырга тиеш);

3) стандарт тел таләпләренә туры килмәгән стилистик вариантлар, диалектизмнар һ.б. куллану: *мәҗбүри түләүләр һәм санкцияләрне юллап алу; хокукы бозылган өчен компенсация юллау* [http://aktanysh-rt.ru/news/faktyi-i-kommentarii]. Әдәби телдә *юллау* «җибәрү – направить» мәгънәсен белдерә, мәсәлән, *рәсми хат юллау*. Бу очракта исә *эзләү, эзләтү, табу, таптыру,* русча *взыскать* булса, *компенсация түләтү* булырга тиеш;

4) семантик төгәлсезлекләр: тиешле сүз урынына аның ялгыш синонимын яки паронимын куллану: *эшне судта акылга ия (разумный) вакытта карау* очрагында вакыт акылга ия булып чыккан (*акылга муафыйк вакытта карау* булырга тиеш); *гражданка Ә.Д. Шәймәрданова шикаятен карауга алудан баш тарту турында. Баш тарту* кешегә карата кулланылырга тиеш, ә шикаять оешмага бирелә, шуңа күрә *Ә.Д. Шәймәрданова шикаяте карауга алынмау / карауга кабул ителмәү / караудан кире кагылу* булырга тиеш; *тәшкил итү* белән *гыйбарәт булуны*, *ия булу* һәм *хуҗа булуны* бутау очраклары шунда ук карый; *әхлак чыгымнары* русча *моральный ущерб* сүзтезмәсен ялгыш тәрҗемә итү нәтиҗәсендә барлыкка килгән. *Әхлак* сүзе «әдәп – нравственность» мәгънәсен белдерә, шуңа күрә аны бу контекстта куллану ялгыш. *Чыгымнар* сүзе шулай ук урынсыз, чөнки ул «сарыф ителгән акча» мәгънәсен белдерә, ә сүз *зыян* турында бара; шулай итеп, дөресе: *бирәүнең*

шәхесенә китерелгән зыян, берәүнең дәрәҗәсенә китерелгән зыян булырга тиеш;

5) төрләндерү, сүз тәртибе һ.б. хаталары: *Татарстан Республикасы хокукый мәгълүматының рәсми порталы* (*Татарстан Республикасының рәсми хокукый мәгълүмат порталы* булырга тиеш); *аттестацияләнүче --- дәүләт граждан хезмәтенең биләп торган вазифаларына туры килә дип танылды* [https://pravo.tatarstan.ru/tat] (*аттестацияләнүче --- дәүләт граждан хезмәтендә биләп торган вазифаларына туры килә дип танылды* булырга тиеш) һ.б.

Китерелгән мисаллардан күренгәнчә, гражданнарга юридик ярдәм күрсәтү өлкәсендә норматив-хокукый актлар төзегәндә, суд документларын алып барганда, гомумән, юридик эшчәнлектә татар әдәби тел нормаларын бозу – шактый еш күзәтелә. Моның объектив һәм субъектив сәбәпләре күп: махсус терминологиянең эшләнеп бетмәве, сүзлекләрнең җитмәве, татар телен тиешле дәрәҗәдә белгән тармак белгечләре, компетентлы тәрҗемәчеләр әзерләү һ.б. Гомумән алганда, тел нормаларын бозу – гомуми күренеш. Ул сөйләмнең темасы яки эшчәнлек тармагы белән бәйле түгел. Ягъни ялгыш очраклар юристларда ешрак, төзүчеләрдә сирәгрәк һ.б. була алмый, алар барлык тармакта да бертөсле. Мәсьәләнең иң мөһим ягы шунда ки, хаталы очракларның барысы да диярлек тәрҗемә ителгән текстларга карый, ягъни төрҗемәче хатасы булып тора. Икенче урында тармакның эшчәнлеген яктырткан журналистлар килә, юристлар исә хәзерге этапта тәрҗемә ителгән әзер текстлардан файдаланучы булып кала. Димәк, җаваплылык тулысынча тәрҗемәчеләр өстендә булып чыга. Татар телен активлаштыру һәм тәрҗемәчеләр әзерләү юлында күп хезмәт куйган профессор, язучы һәм журналист И.М. Низамов, шундый җитди җаваплылыкны күздә тотып, түбәндәге фикерне әйтә: «...тәрҗемәче хезмәте – иҗади хезмәт, ике телне дә бик яхшы белү, татар теленең төрле стиль, катламнарын нечкә тоемлау, бай мөмкинлекләрен текстның төренә – иҗтимагый публицистик, матур, фәнни, рәсми, эпистоляр әдәбият, аларның язма һәм әйтмә төренә карап, һәркайсының бөтен нечкәлекләрен бик яхшы белеп эш итү өчен аңардан тормыш тәҗрибәсе дә, белем, эрудиция, шулай ук сабырлык, тырышлык та таләп ителә» [Низамов, б. 166]. Суд тәрҗемәчеләрен сертификацияләү хәлне кискен рәвештә уңай якка үзгәртәчәк дип уйлыйбыз. Мәсьәләне хәл итүдә шактый зур өлеш теоретик телчеләр җилкәсенә дә төшә, чөнки тел нормаларының үтәлүен тикшереп, анализлап, төзәтеп тору аларның бурычы булып тора. Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге хезмәткәрләре бу юнәлештә дә актив эшләп килә. Мәсәлән, без тармак белгечләре белән бергә күп кенә терминологик сүзлекләр төзүдә автор, редактор яки рецензент булып торабыз, законнар тәрҗемә итүдә һ.б. катнашабыз. Бу хезмәттәшлекнең максаты – төрле тармакларга караган текстларның теле чын татарча булуына ирешү, яңа терминнарда ялгыш калыплар булдырмау, кыскасы, татар телен дөрес чагылдыру.

Күптән түгел басылып чыккан «Татар теленең кыенлыклар сүзлеге» дә тел нормалары сагында тору бурычыбызны үтәүнең бер күрсәткече дип уйлыйм.

Гомумән алганда, татар теленең функциональ мөмкинлекләре, лексик байлыгы чиксез, иҗтимагый тормышның теләсә кайсы өлкәсенең ихтыяҗларын канәгатьләндерә алырлык потенциалы бар. Өстәвенә ул һәрдаим үзгәреп, үсеп тора. Безнең бурычыбыз исә телнең бу мөмкинлекләреннән мөмкин кадәр тулы файдалану, аңа зыян китермичә, алдагы буыннарга җиткерү.

Әдәбият

Амиров К.Ф. Русско-татарский юридический словарь: ок. 10 тысяч слов <= Русча-татарча юридик сүзлек: 10 мең сүз чамасы> / К.Ф. Амиров; под ред. Ф.А. Ганиева. Казань: Татар. кн. изд-во, 1996. 103 с.

Низамов И.М. Кулланучылар даирәсе өчен квалификацияле тәрҗемәчеләр әзерләүдә төп юнәлешләр // Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы: в 2 частях. Ч. I. Казань: Мастер Лайн. 1999. 212 с.

Сабитова И.И., Сафина И.Р., Таһирова Ф.И. Татар теленең кыенлыклар сүзлеге. Казан: ТӘһСИ. 2019. 184 б.

Финансово-экономические и юридические термины: Толковый словарь = Финанс-икътисад һәм юридик терминнар: Аңлатмалы сүзлек / Государственныей Комитет Российской Федерации по высшему образованию; Казанский ордена «Знак почета» Финансово-экономический ин-т; сост.: К.М. Гарифуллин, Н.Г. Хайруллин, Ф.Н. Фаткуллин, Н.К. Гарифуллин, А.М. Ганеев, Ф.С. Зиятдинов, З.А. Ахметьянова, Р.А. Бурганова, М.Х. Ханнанов; [под науч. рук. К.М. Гарифуллина]. Казань: Изд-во Казан. фин.-экон. ин-та. 1996. 220 с.

Юридик атамаларның татарча сүзлеге = Словарь юридических терминов татарского языка / Татарстан Республикасы юстиция Министрлыгы; Татарстан Руспубликасы Югары Суды; мөх.: Х.Г. Шәрипов, М.М. Мәүлетшин, Ф.А. Ганиев, Ф.Г. Хөснетдинов. Казан: [Б.и.]. 1994. 48 б.

Прокуратура Актанышского района: http://aktanysh-rt.ru/news/faktyi-i-kommentarii (дата обращения: 10.11.2020).

Официальный портал правовой информации Республики Татарстан: https://pravo.tatarstan.ru/tat(дата обращения: 10.11.2020).

Татарстан Республикасы Юстиция министрлыгы: https://minjust.tatarstan.ru/tat/ (дата обращения: 10.11.2020).

Таһирова Фәридә Инсановна,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре